

Toverij, contramagie en bijgeloof,
1580-1800

Amsterdam
University
Press

Amsterdam
University
Press

Toverij, contramagie en bijgeloof, 1580-1800

Geleerde debatten over duivelse zaken

Jan Stronks

Amsterdam University Press

Amsterdam
University
Press

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting en Stichting Zonneweelde.

Afbeeldingen omslag: rookpluim (iStock.com/Staras), heks en duivel, *The history of witches and wizards: giving a true account of all their tryals in England, Scotland, Swedeland, France, and New England; with their confession and condemnation.* Collected from Bishop Hall, Bishop Morton, Sir Matthew Hale, etc. By W.P. (Londen 1720). (Wellcome Images)

Ontwerp omslag: Frederike Bouten, Utrecht

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 726 6

e-ISBN 978 90 4855 486 7

NUR 694 | 704

© Jan Stronks / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Amsterdam
University
Press

Inhoud

1 Toverij en religie	9
1.1 Inleiding	9
1.2 Historiografie over toverij in het Vroegmoderne Europa	11
1.3 Historiografie over toverij in de Republiek	16
1.4 De complexe betekenis van toverij	21
1.5 De relatie tussen ketterij en toverij	25
1.6 Vraagstelling	27
1.7 Bronnen en de ordening van het materiaal	30
2 De voorzienigheid	35
2.1 Inleiding	35
2.2 Gods alwetendheid en almacht in prediking en catechese	35
2.3 De voorzienigheid over schepselen begiftigt met rede en een wil	38
2.4 De geschiedenis en de voorzienigheid	41
2.5 Voor- en tegenspoed	43
2.6 Kritiek op andere geloofsrichtingen en het kerkvolk	47
2.7 Prodigia of voortekens	50
2.8 Conclusie	65
3 Demonologie	69
3.1 Inleiding	69
3.2 Kennis en macht van de duivel	69
3.3 Werkwijze van de duivel	73
3.4 Prediking en catechese over de duivel	79
3.5 Toverziekte	82
3.6 De theologische context van bezetenheid	85
3.7 Interpretatieverschillen bij praktijkgevallen	88
3.8 Exorcisme	93
3.9 Exorcisme en religieuze propaganda	94
3.10 Spoken	99
3.11 Lichtgelovigheid over spoken	102
3.12 Spoken in de praktijk	105
3.13 Bijbelexegese over de duivel	107
3.14 Dissenters over de duivel	114
3.15 Conclusie	117

4 Kwade toverij	121
4.1 Inleiding	121
4.2 Buitenlandse gereformeerde godgeleerden over toverij	122
4.3 Vertalingen van buitenlandse geleerden over toverij	140
4.4 Opvattingen in de Republiek tot 1690	147
4.5 Prediking en catechese over toverij tot 1690	162
4.6 Jacobus Koelman contra <i>De betoverde weerd</i> van Balthasar Bekker	167
4.7 Toverij van 1690 tot 1800	169
4.8 Prediking en catechese over toverij van 1690 tot 1800	170
4.9 Conclusie	173
5 Contramagie, profetie en astrologie	177
5.1 Inleiding	177
5.2 Duivelbanners in prediking en catechese	178
5.3 Duivelbanners in de overige traktaten	181
5.4 Contramagie als rooms-katholiek ritueel	185
5.5 Het kerkvolk en contramagie	186
5.6 Twee praktijkgevallen	188
5.7 Waarzeggerij in prediking en catechese	190
5.8 Waarzeggerij in de overige traktaten	195
5.9 Waarzeggerij in enkele praktijkgevallen	197
5.10 Astrologie in prediking en catechese	199
5.11 Astrologie in de overige traktaten	201
5.12 Almanakken	203
5.13 Profetie	205
5.14 Twee praktijkvoorbeelden	210
5.15 Conclusie	214
6 Superstitie, het kerkvolk en geleerden over het volksgeloof	219
6.1 Inleiding	219
6.2 De betekenis van superstitie	219
6.3 Rooms-katholieke superstitie in prediking en catechese	221
6.4 Rooms-katholieke superstitie in overige traktaten	226
6.5 Superstitie van het kerkvolk in prediking en catechese	228
6.6 Superstitie van het kerkvolk in overige traktaten	230
6.7 Kritiek op de kennis van het kerkvolk in prediking en catechese	232
6.8 Kritiek op het kerkvolk in overige traktaten	236

6.9	Geleerdengeloof en volksgeloof	238
6.10	Lycantropie of wolfswording	251
6.11	Conclusie	254
7	Toverijprocessen en bedrog	259
7.1	Inleiding	259
7.2	Amersfoort 1591	261
7.3	Utrecht 1593	263
7.4	Utrecht 1595	265
7.5	Abbekerk 1659	271
7.6	Harlingen 1668	278
7.7	Middelburg 1674	280
7.8	Wat vertellen de toverijprocessen?	286
7.9	Het vroege einde van toverijprocessen in de Republiek	294
7.10	De Republiek in Europees perspectief	299
8	Slotbeschouwing	307
	Afkortingen	315
	Bronnen	317
	Literatuur	331
	Register van personen	347

Amsterdam
University
Press

1 Toverij en religie

1.1 Inleiding

Wat zegt de Bijbel over toverij? Is de eigentijdse toverij hetzelfde verschijnsel als de Bijbelse toverij? En zo ja, hoe moet de rechtsgang dan zijn? Deze vragen riepen in de tweede helft van de zestiende eeuw in heel Europa veel discussie op.¹ De Republiek vormde hierop geen uitzondering, zoals blijkt uit het archief van de kerkenraad van Delft. Aan de notulen van deze kerkenraad is een ongedateerd handschrift toegevoegd van Arent Cornelisz (1547-1605) met de titel 'Schriftuerlicke positien in 't corte inhoudende wat men na Gods Woort van de tovenaers ende straffe van die gevoelen sal.'²

Arent was zonder twijfel een geschikt persoon om licht op de genoemde vragen te werpen. Voor zijn aanstelling tot predikant in Delft in 1573 studeerde hij theologie in Heidelberg en Genève. Deze universiteiten stonden te boek als vooraanstaande bolwerken van de gereformeerde theologie. Door deze uitstekende achtergrond kon hij uitgebreid corresponderen met andere godgeleerden. De kwaliteiten van Arent bleven niet onopgemerkt, in 1575 werd hij aangezocht als hoogleraar bij de net opgerichte academie in Leiden. Hij wees dit aanbod af en bleef de rest van zijn leven predikant in Delft.³

Volgens Arent waren er slechte mensen, die de keus maakten zich in dienst van de duivel te stellen. De drijfveer van deze mensen was nieuwsgierigheid: ze hoopten met duivelse hulp iets bijzonders te bereiken. Het kwam ook voor dat mensen uit haatgevoelens iemand schade wilden berokkenen. Het godsvertrouwen waren deze mensen, die als tovenaers werden gezien, geheel kwijtgeraakt. Een Engelse tijdgenoot van Arent, de puritein William Perkins (1558-1602), had dezelfde benadering. Volgens hem waren karaktereigenschappen, zoals nieuwsgierigheid, hoogmoed en eigenwaan, de reden waarom tovenaers naar de duivel liepen.⁴

Een tovenaer die bewust een verbond met de duivel sloot, diende volgens Arent op grond van Ex. 22: 18 de doodstraf te krijgen. In de destijds gangbare Deux-Aes-Bijbel lezen we: 'De tooverersschen en saltu niet laten leven.'⁵ Maar, zo vervolgde Arent zijn betoog, om de doodstraf uit te spreken, moesten de rechters zich aan regels houden.

1 P.G. Maxwell-Stuart (2004) 99.

2 Archief hervormde gemeente Delft, inv. nr. 653; transcriptie in: H.J. Jaanus (1950) 117-120.

3 Arent Cornelisz had een vooraanstaande positie in regionale, provinciale en nationale kerkelijke vergaderingen. Hierdoor speelde hij een belangrijke rol in de vormgeving van de publieke kerk in de laatste decennia van de zestiende eeuw. *BLGNP* deel 4.

4 T.S. McGinnis (2004) 129. Deze denkwijze gaat ver terug. Augustinus zag eigenschappen als trots en eigenwaan als de drijvende kracht achter de zondeval. D.G. Denery (2015) 40.

5 www.bijbelsdigitaal.nl. In de marge van deze vertaling uit 1562: 'Tooverschen'.

Er moest zorgvuldig onderzoek plaatsvinden en de beschuldigde moest gebruik kunnen maken van een advocaat. Bovendien diende er een getuigenverhoor plaats te vinden. Als uit het getuigenverhoor bleek dat de verdachte schuldig was, moest de overheid de doodstraf toepassen.⁶ Het pleidooi van Arent om zorgvuldigheid en een getuigenverhoor bij toverijprocessen lijkt een open deur, maar is dat niet. In Utrecht werd namelijk in de laatste decennia van de zestiende eeuw bij gebrek aan bewijs regelmatig de tortuur ingezet om een bekentenis af te dwingen.⁷

Uit de Delftse kerkenraadsnotulen blijkt niet wat de aanleiding was om het thema kwade toverij te behandelen.⁸ Het handschrift van Arent zou een reactie kunnen zijn het proces tegen Anna Claesdr op 6 juli 1585 in Delft. Op die dag vertelde Anna op eigen initiatief aan de bestuurders van deze stad, dat ze een ‘alliance ende contract’ met de duivel had gesloten. Ter bevestiging van het verbond kreeg ze een geldstuk van de duivel en trok hij wat haar uit haar hoofd. Nadat ze ‘geboeleert’ hadden, ontving ze een giftige stof van de duivel. Het gif deed ze in de drank van enkele kinderen en die waren zich daarna erg vreemd gaan gedragen en heel ziek geworden. De schepenen deden geen verder onderzoek en gaven haar op grond van deze vrijwillige bekentenis de doodstraf.⁹

Arent verwees in zijn handschrift niet naar dit proces. Hij besprak ook niet wat rechters moesten doen bij een vrijwillige bekentenis. Om die reden ligt een causaal verband tussen dit proces en het ongedateerde handschrift niet voor de hand. Hoogstwaarschijnlijk was het boek *De praestigis daemonum* (‘Over de bedriegerijen van de duivel’) van de Nederlandse medicus Johannes Wier de aanleiding voor het schrijven van zijn verhoog. Na de verschijning in 1563 beleefde het boek vele herdrukken en genoot het in heel Europa grote bekendheid.¹⁰

Volgens Wier waren bij de vertaling van de Bijbel in het Latijn, de vroegmiddeleeuwse Vulgaat, verschillende fouten geslopen. Dit blijkt bij Ex. 22: 18. Mozes vraagt hier niet de doodstraf van tovenaars maar van gifmengers. Bovendien is nergens in de Bijbel te lezen dat een tovenaars een verbond met de duivel sluit en dat maakte deze leer eveneens onjuist. De eigentijdse tovenaars waren geen zware misdadigers of apostaten, maar slachtoffers van duivelse illusies. Ze verdienden niet de doodstraf maar pastorale zorg. Door de stellingname van Wier werd toverij voor een belangrijk deel een discussiestuk over Bijbelexegeese.¹¹ Arent noemde geen namen, maar wenste zich duidelijk tegen de Bijbelverklaring van Wier af te zetten.

6 H.J. Jaanus (1950) 119.

7 J. Steenhuis (1987) 48-54; Bij de processen in het Peelland in 1595 werd de tortuur eveneens stelselmatig ingezet om bekentenissen af te dwingen. J. Otten (2015) 303.

8 H.J. Jaanus (1950) 117-120.

9 P.H.A.M. Abels (1994) 151.

10 V. Hoorens (2011) 204-205.

11 P.G. Maxwell-Stuart (2007) 23.

Deze studie richt zich op dezelfde vragen, die Arent en Wier aan de orde stelden. Hoe dacht de Gereformeerde Kerk, die tussen 1572 en 1795 de publieke kerk van de Republiek was, over toverij? Had in de visie van de kerk Arent gelijk, dat de eigentijdse toverij een voortzetting was van de Bijbelse toverij, of waren de opvattingen van Wier correct? Als het tot een toverijproces kwam, wat was een te verdedigen vorm van procesrecht? Alvorens deze voorlopige vragen in paragraaf 1.6 verder uit te werken, wordt de historiografie van toverij in het Vroegmoderne Europa en de Republiek besproken en wordt ingegaan op de complexiteit van het begrip toverij.

1.2 Historiografie over toverij in het Vroegmoderne Europa

Over toverij in het Vroegmoderne Europa verschenen vele studies. Tot 1970 maakte het leeuwendeel van de onderzoekers hoofdzakelijk gebruik van juridische archieven in een bepaald gebied. Daarnaast werden vanaf 1970 studies met een bredere benadering dan de juridische invalshoek gepubliceerd.¹² Zo verscheen van de hand van Keith Thomas in 1971 *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-Century England*. Het onderwerp van deze studie is de relatie tussen het kerkelijk onderwijs en het geloof in toverij.¹³ In *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe* uit 1997 bespreekt Stuart Clark een keur van Europese demonologen. *Witchcraft and its Transformations c. 1650-c. 1750* van Ian Bostridge richt zich op de ideeënwereld van de elite. Ze tonen aan dat de discussie over toverij niet is verstomd na het intrekken van de *Witchcraft Act* in 1736 in Engeland en Schotland.¹⁴ In *Glaube und Skepsis* behandelt Jürgen Michael Schmidt het vorstendom de Palts, dat van 1561 tot 1623 een gereformeerd vorstendom was en waar in die periode geen toverijvervolgning plaatsvond.¹⁵ Schmidt vraagt zich af of de sceptische houding inzake toverij samenhang met religie. Hij concludeert dat de tegenstanders van vervolging Gods almacht over de natuur centraal stelden. Deze providentiële visie op de natuur zou in de Palts scepsis over toverij aangewakkerd hebben.¹⁶

Owen Davies publiceerde in 2003 de studie *Popular Magic Cunning-folk in English History*. Zijn studie is geheel gewijd aan de wereld van de contramagie, van de

12 J. Barry and O. Davies (2007) hoofdstuk 10. Dit boek geeft een goed overzicht van de historiografie over toverij in Europa. Een recentere overzicht geeft B.P. Levack (ed.) (2013).

13 K. Thomas oogste zowel lof als kritiek voor dit boek. Lof omdat hij toverij in de context van geloofsvoorstellingen plaatste en kritiek omdat hij de onjuiste conclusie trok dat rond 1700 toverij voor het Engelse volk geen functie meer zou hebben dankzij de mechanisering van het wereldbeeld. P. Elmer (2007) 41.

14 J. van Gent (2011).

15 J.M. Schmidt (2000) 406-407. In het Duits heet dit gebied Kurpfalz.

16 J.M. Schmidt (2000) 475.